

UDK 655.1(497.16)''1494/1496''

Milorad NIKČEVIĆ*

**TEMELJNA ISHODIŠTA CRNOJEVIĆA ŠTAMPARIJE
(ISKON, LOKACIJA I ETNIČKO ATRIBUIRANJE)****I. KORIJENI**

Pojava Crnojevića štamparije predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u istoriji crnogorske kulture. Taj događaj je od epohalnog značaja. Uslovljen je visokim nivoom društvene i kulturne razvijenosti poznosrednjovjekovne Crne Gore kao zemlje na razmeđu Istoka i Zapada i njezinom pripadnošću krugu mediteranske kulture i civilizacije. Nalazeći se na takvome graničnom položaju, ona je još iz duboke kasnoantičke prošlosti baštinila vrlo značajne zapadnoevropske kulturno-civilizacijske tekovine mediteranskog karaktera, a od kraja XII vijeka još i bogato nasljeđe istočnoevropske kulture i civilizacije, posebno proizvode ćirilometodske pismenosti i književnosti liturgijske namjene.

Crna Gora je takav napredak ostvarila ponajviše preko Boke Kotorske, koja joj je stalno bila „prozor u svijet“. A ona se od 1420. godine nalazila pod vlašću Mletačke Republike. Na taj način je po zakonu spojenih sudova bila direktno uključena u pokret humanizma i renesanse što je tokom XV stoljeća sve više uzimao maha. U stvari, pojava Crnojevića štamparije i nije ništa drugo do novi tehnički izum koji na ruševinama srednjovjekovnog feudalizma poput vjesnika najavljuje novi vijek, u Crnu Goru direktno dospjela iz Venecije kao sredine s najrazvijenijim štamparstvom u ondašnjoj Evropi. U njoj je prvu štampariju osnovao još 1469. godine njemački majstor Johan fon Špejer. Poslije njega u Veneciji su radili takvi izvrsni tipografi kao što su bili Nikola Žanson (1420–1481), Erhard Rotdolt (1447–1527) i Aldo Manucij (1449–1515).¹ U vrijeme rada cetinjske štamparije Italija je imala tipografije u 73 grada, a u XVII vijeku na užem prostoru između Sv. Marka i mosta Rialto radile su 154 štamparije i knjižare.² To znači da je posedovala veliki broj mjesta đe su se proizvodile i prodavale knjige.

* Objavljeno u: (*Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova, uredio Milorad Nikčević, NZCH, Zagreb, 1996, 67–82).

¹ Prof. dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, „Izdanja Đurda Crnojevića“, *Crnogorska bibliografija*, Tom I, knj. I, Cetinje, 1989, str. 62.

² Pavle Mijović, „Naša i venecijanska štampana knjiga“, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Biblioteka Montenegrina 4, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1987, str. 302.

Pavle Mijović drži da je venecijanska knjiga, štampana latinicom, imala značajan uticaj na crnogorsku knjigu, ali da još nismo osvijetlili unutrašnji kulturni proces koji je Crnoj Gori omogućio da prihvati takav svjetski izum kakav je štamparija, da se njime koristi i da ga, štaviše, širi. Još smatra da smo renesansu imali u Primorju, pa i na samome Cetinju u arhitekturi njezinih prvih monumentalnih zdanja. Imali smo je i u humanistici epigrafskih spomenika i uopšte natpisa u katoličkim crkvama i grobljima na domovima aristokratije i bogatih građana, na freskama i u ilustrovanim knjigama pisanim i štampanim latinskim slovima.³

Dakle, korišteni Crnojevića štamparije su dvojaki: strani, venecijanski, i domaći, crnogorski. Njezina pojava ne bi se mogla ni zamisliti bez održavanja bliskih veza Crnojevića s Venecijom i uopšte Mletačkom Republikom koja je zaista bila najveći centar štamparstva u Evropi.⁴ Iz nje je kultura knjige prodrila u Dubrovnik, Kotor, Ulcinj, Split, Zadar i u druge primorske gradove, pa i na Cetinje. U tim primorskim gradovima u vrijeme trajanja humanizma i renesanse nikle su škole u kojima su đeca naučila da čitaju i pišu kako na maternjem, slovenskom, tako i na latinskom jeziku. A imućniji građani su slali svoju decu u Padovu na univerzitet.⁵ U Veneciji je radio i pečatao knjige od 1476. do 1499. godine prvi crnogorski štampar Andrija Paltašić iz Kotora (oko 1450–1500).⁶ Otuda je ne samo nabavljena Crnojevića štamparija, nego je u Veneciji, najvjerovatnije kod Paltašića, njezin glavni majstor, jeromonah Makarije, izučio tipografski zanat. I nastavljači Crnojevića štamparije, Božidar Vuković Podgoričanin, sin mu Vićenco, Jerolim Zagurović i Stefan Marinović su takođe štampali naše ćirilčke obredne knjige u Veneciji. Oni su u svoje vrijeme po kulturi izdigli Crnu Goru na svjetski nivo.

Kada je riječ o domaćim korijenima Crnojevića štamparije, valja znati kako je u potonje vrijeme utvrđeno da je u XV vijeku na obalama i ostrvima Skadarskoga jezera postojao cijeli kompleks pravoslavnih crkava i manastira s velikim brojem sveštenika koji su radili na prepisivanju i ukrašavanju knjiga⁷. Zapravo, na prostoru Skadarskog jezera krajem XV stoljeća bio je formiran novi centar pismenosti, o čijemu se radu vrlo malo zna. Prema sa-

³ Isto, str. 306–308.

⁴ Prof. dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, nav. djelo, str. 55.

⁵ Isto, str. 33.

⁶ Miloš Milošević, *Andrija Paltašić Kotoranin*, Kotor, 1993, str. 9.

⁷ Rajka Vujošević, „Skriptoriji Skadarskog jezera“, *Skadarsko jezero*, Radovi sa simpozijuma, Titograd, 30. i 31. X i 1. XI 1983, Naučni skupovi. Knjiga 9, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd 1983, str. 593–601. i Vojislav Nikčević, „Bokokotorski srednjovjekovni skriptorijumi i njihovi uticaji“, *Arhivski zapisi*, 500 godina Crnojevića štamparije, br. 2, Cetinje, 1994, str. 105–122.

čuvanim primjercima knjiga, može se konstatovati da je njegova aktivnost trajala sve do posljednjih decenija XV vijeka i da je dugi niz godina na Skadarskom jezeru njegovano književno i umjetničko stvaralaštvo. Prepisivački i iluminatorski rad sveštenika u lancu skriptorijuma sa Skadarskog jezera posjedovao je visoke domete, pa se smatra da pojava Crnojevića štamparije, prve ćiriliske štamparije na jugu Evrope i prve državne štamparije na svijetu, nije ništa drugo do prirodna posljedica vrlo razvijene prepisivačke vještine u tim skriptorijumima. U suštini, njezini tipografi nastavljaju tradiciju prepisivačke i iluminatorske vještine iz njih novijim tehničkim sredstvima, budući da je štamparija zamišljena da bude nova vrsta skriptorijuma, proširivanje i modernizovanje tadašnjega sporog prepisivačkoga rada u pisarnicama.

U posljednje vrijeme postalo je izvjesno još i to da je Ivan Crnojević svoj dvor na Cetinju bio organizovao po ugledu na onovremene evropske feudalne dvorove. Među njegovim uglednim saradnicima pominju se vojvode Đurad i Vuk, zatim kefalije (glavari), dvorodržica (maior domus), logotet Božidar „Grk“ (pravoslavni Božidar Vuković) i šef dvorske kancelarije, dijak Nikola Popović Kosijer, koji je sastavljao Ivanove isprave. Na dvoru je djelovao i Nikola Štiljanović što je vodio resor diplomatske službe, a tu je bio i mitropolit Visarion.⁸

Prema tome, državna kancelarija Crnojevića bila je veoma razvijena pa je i ona kao takva predstavljala temelj na koji se oslonila njihova tipografija. Između te kancelarije i skriptorijuma na Skadarskom jezeru postojala je neposredna veza. Povezivali su ih brojni pisari: logoteti iz dvorske kancelarije učestvovali su u prepisivanju knjiga, i obratno, iskusni dijaci iz manastirskih skriptorijuma vršili su pisarske poslove u javnoj dvorskoj kancelariji. Taj put su prošli: jeromonah Makarije, mladi Božidar Vuković, Nikola Popović Kosijer, Pahomije od Rijeke Crnojevića i drugi. Svi su oni svoja dragocjena skriptorska iskustva i znanja ugradili u temelje crnogorskoga ćiriliskog štamparstva Đurda Crnojevića, Božidara i Vićenca Vukovića i njihovih sljedbenika i nastavljača u Veneciji.

Osim toga, Cetinjski manastir s Bogorodičnom crkvom bio je završen krajem 1484. godine. U nj je već sljedeće godine s ostrva Vranjine bila preseljena rezidencija crnogorskog mitropolita. U njemu je od tada počeo s radom i skriptorijum Zetske mitropolije kao glavni centar prepisivačke djelatnosti za liturgijske poslove. Dakle, i po crkvenoj i po državnoj liniji postojali su vrlo povoljni uslovi da se u Crnoj Gori kao kulturno i civilizacijski razvijenoj zemlji i državi iz vremena potonjih Crnojevića – Ivana i Đurda, snažno za-

⁸ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka), Tom I, Cetinje, 1989, str. 361.

pljusnutoj humanističko-renesansnim duhom i atmosferom iz prekomorskih talijanskih centara, s kojima su imali povremene kontakte, pojavi državna pečatnja. Njezin tadašnji nastanak rječit je dokaz u prilog tome da je Crna Gora već tada bila široko zakoračila iz feudalizma u novi vijek. U njoj su bili razvijeni tragovi zanatstva bez čega tipografija ne bi mogla funkcionisati. Sve što je iz tog djelokruga na Cetinje nedostajalo, nadoknađivano je iz Kotora i ostalih crnogorskih primorskih gradova ili pak Dubrovnika. Sve to govori da je Crna Gora bila plodno tlo koje je po svim osnovama moglo prihvatiti štamparski izum kao novo tehničko, kulturno i civilizacijsko otkriće.

II. LOKACIJA

Suština lokacije sastoji se u još uvijek neriješenoj osnovnoj zagonetki o tome će je osnovana Crnojevića štamparija: na Obodu ili na Cetinju. Iako je taj problem u historiografiji bio predmet pažnje mnogih naučnika, ostao je ipak neriješen do dana današnjega. Ovo zbog toga što postoje razlozi za i protiv obje lokacije. Oni u znatnoj mjeri polarizuju istraživače, opredjeljuju ih za prvu i drugu lokaciju zavisno od subjektivne procjene snage argumenata u njihov prilog.

Nesaglasje se pojavljuje čak i u istim radovima najboljih poznavalaca Crnojevića tipografije kakav je, recimo, profesor Evgenije Nemirovski. Tako, na primjer, prvo autoritativno izjavljuje kako u drugoj polovini XIX vijeka o tome da se štamparija nalazila na Obodu s dovoljno pouzdanosti govore Milorad Medaković, Nićifor Dučić i Vuk Stefanović Karadžić.⁹ A malo potom, protivurječno tome, zaključuje kako mu se čini da danas nema nikavih razloga dokazivati da se štamparija Crnojevića nalazila na Cetinju već negde na drugom mjestu, bilo na Obodu ili u Veneciji.¹⁰

Ima istoričara što u naše vrijeme drže da postoje argumenti koji idu u prilog gledištu da je jedino Ivan Crnojević mogao nabaviti štampariju iz Mletaka u periodu između 1476. i 1478. godine. Druga je stvar što ona zbog složenih političkih prilika, posebno gubljenja Žabljaka 1478. godine, nije mogla da bude instalirana na Obodu. Stoga će najbliže biti istini da je štamparsko postrojenje bilo montirano u Cetinjskom manastiru nakon njegovog podizanja 1485. godine, na što su, imajući u vidu samo tehničke razloge a ne i ove važne dodatne, ukazivali poznati naučnici s Jagićem na čelu. Zapravo, svodenjem podataka moglo bi se zaključiti da je štampariju najvjerovatnije nabavio Ivan Crnojević u razdoblju 1476–1478. godine, da je ona bila samo magacionirana na

⁹ Prof. dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, nav. djelo, str. 64.

¹⁰ Isto, str. 66.

Obodu, a da je počela s radom na Cetinju. Kada se uzme u obzir da je iz Venecije mogla biti nabavljena štamparska presa, a da su slova, matrice, ilustracije i drugo morali biti pripremljeni na licu mjesta i, uz to, da je prevashodno valjalo osposobiti osoblje za štamparski posao, onda je vrijeme od sedam godina (do početka 1493) bilo jedva dovoljno da se otpočne sa štampanjem knjiga.¹¹

Drugi istraživači pomišljaju da je Ivan Crnojević došao na ideju da osnuje štampariju za vrijeme prinudne emigracije u Italiji 1479–1481. godine.¹² Zato je neposredno poslije toga i uslijedilo školovanje Makarija i njegovih saradnika u Veneciji, bez neposrednoga Đurđevog učešća.¹³

Povod za ovakvo rano datiranje, magacioniranje ili čak osnivanje štamparije na Obodu, pružio je Petar I Petrović-Njegoš. On u *Kratkoj istoriji Crne Gore* izričito tvrdi da *Ivanbeg, budući (je) od velike turske vojske unekoliko odahnuo, staraše se ukrijepiti svoje granice i načini jednu malu krepost više rijeke, koja se zove Obod. Takođe pri istoj rijeci i dom za napečatavanje crkvnijeh knjiga sagrađi. I evo ovđe prijepis s prvoga lista od jednoga Osmoglasnika pri njegovom sinu Georgiju Crnojeviću u ovoj tipografiji napečatanoga*.¹⁴

Iz ovoga se jasno vidi kako Petar I ne tvrdi da je Ivan Crnojević na Obodu osnovao štampariju nego samo to da je za nju tu ogradio dom. To je bilo nakon njegova dvoipogodišnjega boravka u Mlecima, tek pošto je oslobodio veliki dio Crne Gore od Turaka, odnosno 1481. godine obnovio svoju državu, mada u manjem obimu, budući da je Donja Zeta sa Žabljakom i dalje ostala pod Turcima. Uz to, Petar I ukazuje još i na to da spomenuti *Osmoglasnik* potiče iz tipografije Đurđa Crnojevića. U prilog tome govori i sljedeći citat Petra I: *Videći ovi Georgije Crnojević veliku oskudicu knjigah crkvnijeh dobavi o svom trošku tipografiju i namjesti je pri Crnojevića Rijeki u kući koju mu pokojni otac bješe za to ogradio*.¹⁵

Dakle, prema Petru I Petroviću-Njegošu, Ivan Crnojević je na Obodu sagrađio dom za napečatavanje crkvnih knjiga poslije 1481. godine, a njegov sin Đurađ Crnojević o svom trošku nabavio i osnovao tipografiju smjestivši je u kući koju je za nju Ivan bio ogradio. A to dalje znači da je Đurađ Crnojević na Obodu instalirao štampariju tek nakon očeve smrti, tj. pošto je došao na vlast 1490. godine.¹⁶

¹¹ Dragoje Živković, nav. djelo, str. 383.

¹² Lazar Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do sredine XIX vijeka*, Beograd, 1959, str. 4.

¹³ Dr Radoslav Rotković, „Crnojevići: ljudi, knjige, zagonetke“, *Doclea*, br. 2, Podgorica, 1994.

¹⁴ Petar I Petrović, *Freske na kamenu*, Biblioteka „Luča“ 13, Grafički zavod, Titograd, 1965, str. 469.

¹⁵ Isto, str. 462–472.

¹⁶ Dr Vojislav Nikčević, „Reprint izdanje Crnojevića Psaltira“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1986, str. 219.

No, za razliku od Petra I, svojevremeno je napisano da su Turci, sudeći po albanskom izdanju jednoga turskoga deftera, godine 1484. već bili zauzeli djelove Gornje Zete sve do Šin Đona, što znači da poslije te godine na Obodu više nije bilo nikakvih političkih uslova za vršenje priprema ili eventualno osnivanje Crnojevića štamparije. Uostalom, Ivan Crnojević je još 1482. godine, zbog opasnosti od Turaka koji su sve više nadirali, već bio prenio svoj dvor u novosagrađeni dvorac na Cetinju. To sve govori u prilog tezi koju je formulisao Petar I u *Grlici* za godinu 1835. (61) o tome da je Ivan Crnojević na Obodu sagradio *dom za napečatavanje crkvenijeh knjiga*, pa se to može za sada jedino teorijski uzeti kao mogućnost na bazi proučavanja kulturnih i društveno-političkih prilika koje su predhodile dovršenju Cetinjskog manastira, odnosno Crkve Sv. Bogorodice 1484. godine.

Međutim, kad se zna da je presvijetli gospodar Đurađ Crnojević na Rijeci čak osmog maja 1494. godine napisao ispravu kojom svojeručno ovlašćuje Antuna Paskui i Đorđa Dapkovića da ga zastupaju u Veneciji u dugogodišnjem sporu oko dijela broda koji je njegov otac prodao Jakovu Milatoviću iz Budve,¹⁷ može se pretpostaviti da su na Obodu ipak postojali kakvi-takvi društveno-politički uslovi za rad štamparije čak sve do njezina nestanka 1496. godine. Ovaj zaključak opet potkrepljuje Petar I kad u *Kratkoj istoriji Crne Gore* podvlači da su Turci Rijeku Crnojevića zauzeli tek pošto je *Crna Gora ostala bez načalstva*,¹⁸ što će reći nakon što je Đurađ Crnojević 1496. godine napuštio i otišao u Veneciju.

Najvažniji dokaz protiv lokacije Crnojevića štamparije na Obodu, a u prilog Cetinja nalazi se u *Psaltiru s posjedovanjem*. Jedino su na njemu fiksirani mjesto i godina izdanja. To je učinio Makarije izričnim kazivanjem da je svoje izvanredno tipografsko djelo rukodjelisao na Cetinju, pri čemu jedni naučnici računaju da je njegov *Psaltir* završen 22. septembra 1494, a drugi, 22. septembra 1495. godine, jer se u njemu ne slažu navedene godine *od stvaranja svijeta* i *od rođenja Hristova*. Budući da je u slučaju svih ostalih knjiga koje potiču iz Crnojevića štamparije i prve rumunske štamparije u Trgovištu, što je takođe osnovao Makarije od godine 1507. do 1512, prećutano mjesto njihova izdanja, jasnim lociranjem i nepreciznim datiranjem štamparije *Psaltira s posjedovanjem* ipak je nedvosmisleno odstranjena dilema u nauci o tome da li je ili nije na Cetinju radila Crnojevića štamparija. Štaviše, na najvjerodostojniji način opovrgnuta je i posve neosnovana postavka onih autora koji su poricali njezino postojanje u Crnoj Gori i Makarija *ot Črnije Gori* predstavljali *Bugarinom* što je navodno osnovao prvu *bugar-*

¹⁷ *Sazdanje Cetinja*. Izvori i legende. Priredio: dr Radoslav Rotković, Biblioteka Montenegri-na 1, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, str. 1984, 105.

¹⁸ Petar I Petrović, nav. djelo, str. 465.

sku ćirilsku štampariju u *Skopskoj Crnoj Gori*! No, to opet ne znači da su definitivno riješena sporna pitanja o vremenu i mjestu priprema i početaka rada Crnojevića štamparije. O tim pitanjima se ipak još mora raspravljati čak i u svjetlosti raspoloživih činjenica iz literature, a da se i ne zbori o njihovome kritičkom razmatranju i preispitivanju ukoliko eventualno dođe do otkrića novijih podataka o radu iste štamparije na Cetinju, ili pak Obodu, prije 1493/94. godine, smatra Vojislav Nikčević.¹⁹

I da zaključim. U prilog lokacije Crnojevića štamparije na Obodu najviše ide činjenica što su se na Rijeci Crnojevića pisale službene isprave čak i 1494. godine, što će reći da je Turci nijesu bili zauzeli sve do 1496. godine. Međutim, protiv te lokacije, a u prilog Cetinja kao mjesta njenog osnivanja i rada osim naznake na *Psaltiru s posljedomanjem* govori i preseljenje na nj dvora 1482. i Zetske mitropolije 1485. godine. Zapravo, nemoguće je povjerovati da je Ivan Crnojević sedište države i crkve preselio na Cetinje, a da je poslije 1481. godine ogradio kuću na Obodu za smještaj tipografije te da je Đurađ Crnojević nakon 1490. godine jedino instalirao štampariju. Zato će biti najprije da je Ivan Crnojević u Veneciju poslao Makarija i njegove saradnike da kod Paltašića uče tipografski zanat, a da je Đurađ Crnojević u Cetinjskom manastiru osnovao štampariju tek pošto je preuzeo upravu nad Crnom Gorom. Ni arheološka iskapanja nijesu potvrdila nikakve tragove knjigopечатnje na Obodu.

¹⁹ Dr Vojislav Nikčević, „Reprint izdanje Crnojevića Psaltira“, str. 217. Pošto je ova studija bila napisana, izašla je iz štampe vrlo interesantna knjiga *Pashalni ciklus Đurđa Crnojevića* Boška Mijanovića, Matica crnogorska, Cetinje, 1994. Na njezinoj 11. stranici se doslovno tvrdi: *Iza analize stranice sloga u izdanjima Crnojevića štamparije, da se zaključiti da je Đurđe Crnojević sarađivao s Makarijem u određivanju oblika svake knjige, da je neposredno bio angažovan u njihovom određivanju. Uzimajući skladne dimenzije za stranice sloga, Đurđe Crnojević je, zajedno sa Makarijem, vodio računa o nekim zakonitostima figura euklidske geometrije.* A na 13. stranici iste knjige matematičar B. Mijanović Đurđa Crnojevića predstavlja kao ličnost izuzetne moći zapažanja, oštroumnosti i ne malog književnog dara, koji je imao solidno obrazovanje iz astronomije, aritmetike, geometrije, kao i grčkog i latinskog jezika. Postoji mogućnost da je mogao dobiti neka saznanja iz gramatikalno-rektorske škole u Kotoru. Ali neposredno i direktnije se Đurđe Crnojević nalazio u duhovnoj atmosferi koja je mogla da bude na dvoru i Mitropoliji. Njihov intelektualni razvoj svakako je usmjeravan od učitelja koji su bili kao „premudri“ logotet Božidar Grk. S obzirom na njegovo široko renesansno obrazovanje, mogla bi se prihvatiti kao ispravna pretpostavka da je Đorđe bio slušalac nekog talijanskog univerziteta, možda u Padovi. Bez obzira na razne nedoumice, zaključak izveden iz razmatranje ovih činjenica je da je Đurđe Crnojević živio sa novim vremenom koje je nastalo u Evropi – završava Boško Mijanović.

III. ETNIČKO ATRIBUIRANJE

U pristupu proučavanja Crnojevića štamparije vremenom su se ustalila dva vida njezinoga etničkog atribuiranja: crnogorski²⁰ i srpski.²¹ Prvim imenom je mahom nazivaju autori iz Crne Gore, a drugim srpski i ostali proučavaoci. Za takvo njezino atribuiranje ne navode nikakve konkretne razloge već proizvoljno polaze od toga da su Dukljani / Zečani / Crnogorci etnička grupa srpskog naroda koja govori i piše srpskim jezikom, a izdanja Crnojevića pečatnje odštampana su srpskoslovenskim jezikom, odnosno na staroslovenskom jeziku srpske redakcije.²² Međutim, u potonje vrijeme sve je više domaćih i stranih istraživača koji je tretiraju prvom crnogorskom štamparijom, a jezik njezinih izdanja identifikuju kao zetsku redakciju.

Ne postoje nikakvi historijski dokazi na temelju kojih se Crnojevića štamparija može imenovati kao srpska, a jezik njezinih izdanja okvalifikovati kao srpskoslovenski ili pak kao srpska redakcija staroslovenskoga jezika. U vrijeme njezina postojanja Srbi su bespomoćno čamili u turskom ropstvu, bili nesamosvojan narod, bez ikavih društveno-političkih uslova za bilo kakvo kulturno stvaralaštvo. U takvome položaju ostaće još zadugo, čak pola milenijuma. Posigurno nema nikakvih argumenata za srpsko etničko atribuiranje Crnojevića pečatnje ne samo u njezinim izdanjima nego i u cjelokupnome povijesnom nasljeđu srednjega vijeka. Čak ni u knjizi o srpskome imenu „po zapadnim krajevima našega naroda“ ne postoji ni jedan vjerodostojni pomen kojim bi se bilo koji naš sadržaj toga nasljeđa kvalifikovao

²⁰ Savić Marković Štedimlja, *Crnogorske štamparije u 15 vijeku*, Zagreb, 1938; Risto J. Dragičević, „Crnogorske štamparije (1493 do 1918)“, *Istorijski zapisi*, knj. 12, sv. 1–2, Cetinje, 1956, 1141.

²¹ Ljubomir Stanojević, „Stare srpske štamparije“, *Srpski književni glasnik*, knj. 7, br. 3, 189–196, br. 4, 282289, br. 5, 366–372, br. 6, 444–458, Beograd, 1902; Lazar Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do polovine XIX vijeka*, Beograd, 1959.

²² Jasmina Grković-Mejdžor, „Psaltir Crnojevića štamparije u svetlu resavske reforme“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII, Novi Sad, 1990, 83–88; Aleksandar Mladenović, „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“, *Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII / 1, Novi Sad, 1991, 71–75; Aleksandar Mladenović, „O refleksu poluglasnika u ‘Psaltiru s posljedomanjem’ štampanom 1495. godine“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIV, Novi Sad, 1991, 93–97. Vidi i: Aleksandar Mladenović, „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“, *Crnojevića štamparije i staro štamparstvo*, Radovi sa naučnog skupa Cetinje, 11. i 12. maja 1989. godine, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilčke knjige na slovenskom jugu. Naučni skupovi. Knjiga 26. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 9, Podgorica, 1994, 7–21, i Jasna Grković-Mejdžor, „Fonetske crte Oktoiha prvoglasnika iz štamparije Crnojevića“, isto, 13–22.

kao srpski.²³ Srpska nauka jednostavno polaže istorijsko pravo na Dukljane / Zečane / Crnogorce iz imperijalnih razloga, zapravo zbog toga što je Raška krajem XII stoljeća u krvavome šestogodišnjemu ratu (1183–1189) vojnički osvojila i poharala Zetu zadržavajući je u statusu pokorene zemlje oko sto i sedamdeset godina.

Naprotiv, različito od neistorijskoga tretiranja Dukljana / Zečana / Crnogoraca kao pripadnika srpskog etnosa i naciona, ugledni etnolog Špiro Kulišić²⁴, poznati historičar Dragoje Živković²⁵ i drugi naučnici su već argumentovano pokazali i dokazali da su se doseljeni Sloveni u simbiozi sa zatočenim starošediocima od sredine IX vijeka počeli formirati kao formalno (de jure) vazalni vizantijski, a od sredine XI stoljeća kao samobitan dukljanski narod, te od kraja XII vijeka opet kao nominalno (državno-pravno) nesamosvojni zetski narod (do 1360), a od tridesetih godina XV stoljeća ponovo kao samorodan crnogorski narod i od kraja toga stoljeća kao crnogorska nacija u procesu postupnog samoformiranja. Analogno takvome etničkom i nacionalnome razvoju Dukljana / Zečana / Crnogoraca kao naroda i nacije i posve saobrazno s njim, od sredine IX stoljeća postepeno se oblikovao i crnogorski jezik pod različitim etničkim atribucijama i nominacijama, ponajviše pod opštijem slovenskim imenom zato što se, svakako, etnogeneza / istoriogeneza, etnopoljst toga naroda i nacije veoma sporo vršila u procesu slovenske asimilacije i sinteze balkanskih starošedilaca Ilira, Romana, romanizovanih Ilira i pripadnika drugih etnikuma. A crnogorsko *srpstvo* je iz poznijeg vremena i neetnička kategorija.

Ako se, prema definiciji čuvenog *Oxford dictionary*, pojedini periodi istorije mogu odrediti kao „prepoznatljivi djelovi“, jamačno možemo reći da se baš doba Crnojevića jasno razaznaje od ostalih povijesnih procesa, perioda i djelova čitave prošlosti Crne Gore. U doba Crnojevića (što znači i u vrijeme postojanja njihove štamparije) naša je zemlja dobila svoj današnji naziv *Crna Gora*, a od toga doba namjesto ranijih *Dukljani – Zečani*, s imenom *Crnogorci* počinje naša nacionalna svijest. Kao prevaziđeni, arhaični naziv *Duklja* se povlači od kraja XII, a ime *Zeta* od sredine XV stoljeća.

²³ *O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našeg naroda*. Napisao prof. Vas. Đerić. Drugo vrlo povećano izdanje. U Beogradu, 1914.

²⁴ Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, NIO Pobjeda, Titograd, 1980. i *O etnogenezi Crnogoraca* Špira Kulišića s „Predgovorom“ doktora Vojislava Nikčevića, Biblioteka: Dokumenti i komentari, Liberalni savez Crne Gore, Sekretarijat za informacije, Cetinje, 1994.

²⁵ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom I (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) i Tom II (Razdoblje crnogorskog principata i vladikata od početka XVI do sredine XIX vijeka), Cetinje, 1989. i 1992.

CITIRANA I KORIŠĆENA LITERATURA

- Dragičević, Risto J. (1956). „Crnogorske štamparije (1493 do 1918)“, *Istorijski zapisi*, knj. 12, sv.12, Cetinje, 1–20, 40–41 (i nap. br. 139).
- Đerić, prof. Vaso (1914). *O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našeg naroda*, drugo, vrlo povećano izdanje, Beograd.
- Grković-Mejdžor, Jasmina (1994). „Fonetske crte Oktoiha prvoglasnika iz štamparije Crnojevića“, Radovi sa naučnog skupa Cetinje, 11. i 12. maja 1989. Godine. Cetinje: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Odbor za obilježavanje 500 godine prve štampane ćirilske knjige na slovenskom jugu. Naučni skupovi. Knjiga 26. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 9, Podgorica.
- Grković-Mejdžor, Jasmina (1990). „Psaltir Crnojevića štamparije u svetlu resavske reforme“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII, Novi Sad.
- Klaić, Vjekoslav (1901). *Krčki knezovi Frankopani*. Zagreb.
- Kulišić, Špiro (1980). *O etnogenezi Crnogororaca*. Titograd: NIO Pobjeda.
- Kulundžić, Zvonimir (1960). *Kosinj, kolijevka štamparskog slavenskog juga*. Zagreb.
- Marković, Tomaš (1969). „Štamparija na Obodu i na Cetinju“ u knjizi *Istorija prosvjete u Crnoj Gori*, knjiga prva, Beograd.
- Mijanović, Boško (1994). *Pashalni ciklus Đurđa Crnojevića*. Cetinje: Matrica crnogorska.
- Mijović, Pavle (1984). „Sazdanje Cetinja“, *Bilten Leksikografskog zavoda Crne Gore*, br. 2, Titograd.
- Mijović, Pavle (1987). „Naša i venecijanska štampana knjiga“. *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Biblioteka Montenegrina 4. Titograd: Leksikografski zavod Crne Gore.
- Milošević, Miloš (1993). *Andrija Paltašić Kotoranin*. Kotor.
- Mladenović, Aleksandar (1991). „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIV / 1, Novi Sad.
- Mladenović, Aleksandar (1991). „O refleksu poluglasnika u ‘Psaltiru s poslijedovanjem’ štampanom 1495. godine“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIV / 2, Novi Sad.
- Mladenović, Aleksandar (1994). „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“. *Crnojevića štamparije i strano štamparstvo*, Radovi sa naučnog skupa Cetinje, 11. i 12. maja 1989. Godine. Cetinje: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Odbor za obilježavanje 500 godine prve štampane ćirilske knjige

- na slovenskom jugu. Naučni skupovi. Knjiga 26. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 9, Podgorica.
- Nemirovski, prof. dr Evgenij Ljvović (1989). „Izdanja Đurđa Crnojevića“. *Crnogorska bibliografija*, Tom I – knj. 1, Cetinje.
 - Nemirovski, prof. dr Evgenije Ljivović (1996). *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)*. Cetinje: CNB „Đurđe Crnojević“.
 - Nikčević, dr Vojislav (1986). „Reprint izdanje Crnojevića Psaltira“. *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje.
 - Nikčević, dr Vojislav (1994). „Status i problemi crnogorskog jezika“. *Doclea*, br. 2, Podgorica.
 - Nikčević, dr Vojislav (1994). *O etnogenezi Crnogoraca Špira Kulišića s Predgovorom*, Biblioteka: Dokumenti i komentari. Cetinje: Liberalni savez Crne Gore, Sekretarijat za informacije.
 - Nikčević, Vojislav (1994). „Bokokotorski srednjovjekovni skriptorijumi i njihovi uticaji“. *Arhivski zapisi (500 godina Crnojevića štamparije)*, br. 2, Cetinje, 105–122.
 - Petrović, Petar I Njegoš (1835). „Istorija Crne Gore“. *Grlica* za godinu 1835, Cetinje.
 - Petrović, Petar I (1965). *Freske na kamenu*, 13, Biblioteka „Luča“. Titograd: Grafički zavod.
 - Plavšić, Lazar (1959). *Srpske štamparije od kraja XV do sredine XIX vijeka*. Beograd.
 - Radojičić, Đorđe Sp. (1938). „O štampariji Crnojevića“. *Glasnik srpskog naučnog društva*, XIX, Beograd.
 - Radojičić, Đorđe Sp. (1950). „Slova s Oboda“. *Istorijski zapisi*, knj. 5, Cetinje.
 - Radojičić, Đorđe Sp. (1961). „Trebnik (molitvenik) iz štamparije Crnojevića“. *Bibliotekar*, XIII, Beograd.
 - Rotković, dr Radoslav (1994). „Crnojevići: ljudi, knjige, zagonetke“. *Doclea*, br. 2, Podgorica.
 - *Sazdanje Cetinja*. Izvori i legend (1984). Priredio: dr Radoslav Rotković, Biblioteka Montenegrina 1, Titograd: Leksikografski zavod Crne Gore.
 - Stojanović, Ljubomir (1902). „Stare srhske štamparije“. *Srpski književni glasnik*, knj. 7, br. 3, br. 4, br. 5, br. 6, Beograd.
 - Štedimlija, Savić Marković (1939). *Crnogorske štamparije u XV vijeku*. Zagreb.
 - Vujošević, Rajka (1983). „Skriptoriji Skadarskog jezera“. *Skadarsko jezero*, Radovi sa simpozijuma, Titograd, 30. i 31. X i 1. XI 1983. Naučni skupovi. Knjiga 9. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

- Živković, Dragoje (1989). *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka), Tom I, Cetinje.
- Živković, Dragoje (1992). *Istorija crnogorskog naroda* (Razdoblje crnogorskog principata / vladikata od početka XVI do sredine XIX vijeka), Tom II. Cetinje: Montex, Cetinje.

THE ORIGINS OF THE CRNOJEVIĆ PRINTING HOUSE (ITS ROOTS, LOCATION AND ETHNIC ATTRIBUTES)

At the beginning of his paper, the author stresses that the roots of the Crnojević printing house are of two kinds; on one hand the influence was foreign, Venetian, while on the other hand it was domestic, Montenegrin. The establishment of the said printing house cannot be imagined without considering the close relations between the Crnojević family and the city of Venice, as well as with the Republic of Venice, the most important centre of printing in Europe at the time. Regarding the historiographic literature on the Crnojević printing house, besides its double location (at Obod and Cetinje), the author furthermore stresses its ethnic attributes. Montenegrin authors mostly call it a Montenegrin printing house, whereas Serbian and some other researchers call it a Serbian typography. Yet, there is no conclusive evidence for the latter claim, neither in the printing house's editions nor in the entire Medieval historical heritage, to declare the Crnojević printing house to be Serbian, or the language of its publications to be either Serbo Slavic or the Serbian version of the old Slavic language. Serb scholars claim historical rights to this printing house for imperial reasons only, as they have always arbitrarily treated Dukljans/ Zetans/ Montenegrins to be an ethnic group within the Serbian people, and their language to be a dialect of the Serbian language. Contrarywise, in the Montenegrin writings of the second half of the 15. century there is reliable evidence showing that Montenegrins have been a separate people, with the separate Montenegrin language. The Zetan editing of their old Slavic language has also been proved.